

ИНОВАЦИИ В КЪСНОСРЕДНОВЕКОВОТО БЪЛГАРСКО ВЪОРЪЖЕНИЕ И СНАРЯЖЕНИЕ СЪС ЗАПАДЕН ХАРАКТЕР

студент ХРИСТО ЙОЦОВ

Софийски университет „Св. Кл. Охридски“,

Исторически факултет, специалност „История и геополитика на Балканите“

Бул. „Цар Освободител“ 15, 1504 София, България

hyotsov@uni.sofia

<https://orcid.org/0009-0009-6809-8976>

<https://doi.org/10.60053/TER.2026.11.334-361>

Резюме: Обект на настоящото изследване е българското въоръжение и снаряжение в периода XIII – XIV в. и западноевропейските влияния върху него. За целта най-напред е разгледано развитието на западното военното дело, а след това – пътищата на европейското „желязо“ до Балканите и България. Основната цел е преодоляване на устойчивата представа за липсата на модернизация във войската на Втората българска държава. Като основни източници са ползвани археологически паметници, фрески от църкви и манастири от XIII и XIV в., някои стилизирани рисунки от средновековните скриптории в Македония, както и от Четвероевангелие на цар Иван Александър. Тъй като все още няма цялостни монографии, които да са фокусирани само върху защитното облекло и въоръжението на Второто българско царство, използваната научна литература се състои предимно от статии.

Ключови думи: снаряжение, тенденции, оръжие, наемници, войска

Обект на изследването са навлезлите западни тенденции в българското въоръжение и снаряжение в периода XIII – XIV в. Ще се опитаме да проследим техния път до Балканите и как са проникнали в България. Този труд си поставя за цел да пребори закостенялата представа за българския воин, който до края на Втората българска държава носи само ризница и коничен шлем, като авторът ще представи различни видове находки, които показват българското военно дело в съвсем различна светлина. За Западна Европа периодът XIII – XIV в. е изключително динамичен в резултат на кръстоносните походи и промяната на военното дело на континента. След като ясно се вижда, че феодалната система не може да осигури дълги настъпателни военни кампании, започват масово да се използват наемнически армии, което допринася за подобряването на екипировката на пехотата и превръщането ѝ в равностоен противник на тежкия конник. Балканите в този период се отварят заради кръстоносните походи и в следващите няколко века отново са активно бойно поле, на което се използват различен вид оръжия. Това води до нови военни пазари за снаряжение и въоръжение. Наемници започват да идват от Запада и да служат на латинските държави, Византия, Сърбия и вероятно България. След като разгледаме западното развитие на военното дело, ще обърнем внимание и на пътищата на европейското „желязо“ до Балканите и България. За създаването на този труд, освен археологически паметници, ще ползваме и фрески от църкви и манастири от XIII и XIV в., някои стилизирани рисунки от средновековните скриптории в Македония, както и от Четвероевангелие на цар Иван Александър. Средновековните автори използват тогавашните тенденции в облеклото и въоръжението при изобразяването на светци или сюжети от Библията. Последните двадесет години са изключително ползотворни за българската археология по отношение на въоръжението и снаряжението. За жалост, все още няма цялостни монографии, които да са фокусирани само върху защитното облекло и въоръжението на Второто българско царство. За да се изготви този труд, най-вече са ползвани статии.

За да разберем по-добре промените, които ще настъпят на Балканите и по-конкретно в България, първо трябва да обърнем внимание на започналите през XIII и XIV в. процеси в сферата на военното дело в Западна Европа. През XIII в. в Западна Европа тежката конница, в лицето на добре снаряжени рицари, е основен играч на бойното поле. Това се доказва в началото на века, когато малки военни части, съставени от нормански рицари, разбиват много по-големи византийски части в Южна Италия. В началото на походите към Светите земи рицарите са непобедими. Сарацините обаче бързо успяват да измислят начин за противодействие на западните рицари. Щом тежката конница се впусне в атака, сарацините ги примамват, обстрелвайки ги със стрели, докато отстъпват. Така тежките воители се изморяват и когато вече не са в състояние да отвърнат на удара, сарацините се възползват и ги унищожават. Рицарите си взимат поука от негодите в Близкия изток и вкарват леко въоръжена кавалерия или ползват византийски „спомагателни“ части, т.нар. тюркополи, които да

противодействат на подобен тип тактики. Този вид практика бавно ще навлиза до края на века в Западна Европа. Тогава също ще се усети и основният проблем на феодализма – възможността за разцепление и претендиране за повече власт, което ще доведе до поредица от вътрешни конфликти като Войната на бароните в Англия, борбата за короната на Свещената римска империя и др.

По това време въоръжението на рицарите не се различава много – дълга кавалерийска ризница, към която са прикачени качулка от халки (hauberk) и ръкавици от халки. Към ризницата се добавят халчести чорапи (chausse) затворен шлем, щит, копие и меч (избр.1). Затвореният шлем (enclosed helmet) във времето ще се превърне в т.нар. голям шлем (Great Helm), като ще се удължи и ще се уголеми, така че да предпазва врата от удари, а горната му част ще стане по-обла, така че чрез нанасяне на удар с меч да не се разцепва, както се наблюдава в Библията на Морган (**Edge, Paddock, 1993**, стр. 50). Големият шлем се носи с малка метална каска – сервелиере (servelliere), която се носи под него, прикрепена към халчеста качулка (coif). За да могат рицарите да се разпознават на бойното поле, върху шлема започва да се поставя гребен или вид украшение, което служи за създаване на по-страшен вид (**Edge, Paddock, 1993**, стр. 53-54). Друг тип шлем, който се появява в разглеждания период, е „желязната шапка“ (kettle helmet) (изобр. 3). Този шлем (capel de fer или kettle helmet,) представлява най-общо широкопола шапка, която покрива ушите и ги предпазва от сечащи удари, нанесени отгоре. Шлемът е направен от няколко части, скрепени чрез нитове или ковашка заварка. „Желязната шапка“ е лесен за изработка, има ниска стойност, възможност за широк обзор и добро проветряване на лицето по време на бой. Шлемът се носи най-често с халчеста качулка от пехотата, като остава любим избор на пехотинците до XV в. (**Edge, Paddock, 1993**, стр. 55). В Библията на Морган, изработена в Париж около 1250 г., този шлем е изобразен в няколко миниатюри. Там е носен от пехотинците и от конните сержанти – рицарите винаги са изобразени с т.нар. конични шлемове или с голям шлем. В италиански договор от 1260 г. е записано, че наемниците трябва да притежават, освен останалите доспехи, и „шлем с периферия“. През XIV в. желязната шапка (capel de fer) постепенно се превръща в символ на niskия клас бойци (**Димитров, Хрисимов, 2007**, стр. 84-86).

Основна защита на тялото през този период остава ризницата. Върху нея обаче започва да се носи нагръдник, който в началото се изработва от варена кожа. Друг тип защита на тялото е сюркотът, подплатен с пластини, които пазят гърба и гърдите. Пластини от този тип са намерени при разкопки на крепостта Монтфорт в Светите земи (изобр. 4). Вероятно са попаднали там преди 1257 г., когато крепостта пада в ръцете на сарацините (**Edge, Paddock, 1993**, стр. 57). Сама по себе си ризницата

спира сечация удар да осакати тялото, но въпреки това ударът причинява тъпа травма – счупени кости и пр. – затова под ризницата се носят акетони или гамбезони, които да пазят от подобен тип наранявания.

Друг важен елемент на бойното поле по това време е все по-усиленото използване на арбалет. Това оръжие се доказва в битката при Арсуф през 1191 г. Ричард I побеждава сарацините, като разделя пехотата на две части (арбалетисти и копиеносци) и поставя копиеносците пред арабалетистите, така че да бъдат пазени, докато стрелят по сарацинската кавалерия. Тази практика е бързо усвоена в Европа. През 1259 г. флорентинската пехота е разделена на две части от копиеносци и арбалетисти. Вследствие в Европа започва да се появява огромно количество наемници арбалетисти, които стават важен елемент за всяка европейска армия по онова време (**Edge, Paddock, 1993**, стр. 62-66).

В края на XII в. и началото на XIII в., редовият пехотинец в Европа става изключително добре екипиран и дисциплиниран – главно в резултат на опита, придобит от походите към Светите земи. Така тежкия конник вече се изправя на бойното поле срещу почти равен опонент от по-нисшата класа. Известен пример за това е Ричард I. Прочутият с уменията си крал-рицар губи живота си от прост арбалетист, който го ранява при обсадата на замъка Шалю-Шаброл (Франция) през 1199 г., вследствие на което Ричард умира от гангрена. Изравняването на пехотата, съставена от ниските социални слоеве, с тежката кавалерия, съставена от висшите, ще доведе до нещо много важно – наемническите армии ще станат основният начин за водене на война. През XIV в. ще се усети много ясно, че феодалният режим не работи добре за средновековната военна машина. Силно разчленени, феодалните връзки се губят и рицарите не винаги знаят на кой лорд трябва да се „стекат“ под знамената. Трябва също да се отбележи, че феодализмът не благоприятства дълги офанзивни операции, защото системата снабдява владетеля с рицари, но не предоставя адекватна логистика за дадената кампания. Поддържането на опълчение, събрано от кралството, било до 40 дни, което връзвало ръцете на кралете за операции. Това било ключово за започването на масово ползване на наемническите армии (**Edge, Paddock, 1993**, стр. 67-68).

Динамичното развитие на западното военно дело поставя сложна задача пред европейските оръжейници (**Рабовянов, Димитров, 2010**, стр. 81). Еволюцията на меча, започналото масово ползване на арбалета и подобряването на неговата конструкция прави неефикасна ризницата – основен елемент на защитното облекло до края на XIII в. Както може да се види по-долу, за да се

справят с този проблем, рицарите започват да добавят различни видове защита – от китова кост, кожа и метал. През този период се появяват и развиват „масивните“ доспехи, които до началото на XVI в. ще станат лицето на Западното средновековие – т.нар. plate armor. Този тип броня се състои от различни видове нагръдници, наколенници, нараменници, метални ръкавици, шлемове със забрала и пр. Така през XIV в. се наблюдава процес на усложняване на защитното облекло, което често се състои от многопластова отбрана. Все повече започват да се ползват пластинчати доспехи (**Рабовянов, Димитров, 2010**, стр. 82-83).

Рицарите вече поставят правоъгълни пластини, прикрепени с нитове към сюркота, носен над ризницата. Това вероятно е началото на т.нар. пластинчат доспех (coat of plates). За първи път може да се види изобразен на статуята на Св. Маврикий в катедралата в Магдебург (Германия) ок. 1250 г. (изобр. 5). Към 1330 г. този тип доспех става основна защита за тялото, като под него се е носела ризница. За разлика от ламелара и люспестата ризница, закопчаването било разположено на гърба, което предпазвало воина по време на сражение (**Рабовянов, Димитров, 2010**, стр. 83). Най-важното място, което ни носи материални сведения, са масовите гробове след битката при Висби (Швеция) през 1361 г., защото убитите са били погребвани със снаряжението им. До нас са достигнали пластини, които са били прикрепени с нитове към някакъв вид плат (**Edge, Paddock, 1993**, стр. 57). Повечето воители, взели участие в битките при Поатие и Креси (Франция), са носели този тип доспехи. Средата на века вижда и друг нов вид – нагръдник, изработен от едно желязно парче, като към него са се прикрепяли нараменници.

След като обърнахме внимание на защитата за тялото, сега ще разгледаме генезиса на шлемовете през XIV в. Рицарите наследяват от предходния век т.нар. голям шлем, който е тежък, затруднява виждането и дишането, затова при атака се слага, а след нея се сваля. Под него се носи халчеста качулка с шлема сервелиере, който представлява метална шапка. Големият шлем често има различни видове украса – гребени, рога и пр. Към началото на XIV век този шлем става по-дълбок, а към него се добавя още един пласт халчеста защита за врата, спускащ се до гърдите и раменете. Това го прави на практика неефикасен и досегашният господар на бойното поле спира да се ползва масово във военните кампании, превръщайки се в част от турнирния инвентар на рицарите, въпреки че е изобразяван в бойните сцени в различни ръкописи чак до XV в. Големият шлем е изместен от базцинета (Bascinet), към който се прибавя голяма триъгълна плочка (наносник) за защита на лицето. Около 1370 г. за по-добра защита на лицето се прикачва забрало, което може да се вдига и сваля по

желание на война (Димитров, 2009, стр. 300). Това позволява на рицарите, без да свалят шлема, да могат да откриват лицето си, когато е нужно, а при възникване на заплаха бързо да го покриват. За да се завърши окомплектоването на бронята, воините започват да ползват бойни ръкавици, като в началото те наподобяват състава на пластинчатата броня, но по-късно се правят от две части – горна, изработена от метал, покриваща дланта и заемаща нейната форма, и долна – платнена ръкавица. Що се отнася до краката, в началото на века се използват прости халчести чорапи, а върху тях понякога се поставят малки метални наколенки. Към 1330 г. започват да се появяват по-големи наколенници, състоящи се от две части – предна и задна. Този тип защита може да се види в абатство Тюксбъри (Англия), изобразена върху статуята на лорд Гай Браян, взел участие в битката при Креси (Edge, Paddock, 1993, стр. 79-81).

След като описахме различните видове промени през XIII в. и XIV в., можем да заключим, че европейското военно изкуство значително се усложнява.

След един общ преглед как се развива военното дело – снаряжението и въоръжението – в Западна Европа в периода XIII-XIV в., сега ще видим как всичките тези тенденции достигат до Балканите, за да разберем и пътищата им към българските земи.

След консолидирането на властта си на континента западните сили като Англия, Франция и Свещената римска империя обръщат поглед към богатия Левант, където се намира Божи гроб. Под претекст за освобождението на Светите земи „божиите воители“ потеглят на поход „в името Господне“. Някои от участниците в Първия кръстоносен поход минават по Via Militaris, пресичащ Балканския п-в. Ако до XII в. все още Западът и Изтокът живеят откъснати заради Българо-византийските войни, то след консолидацията на Византия в региона през XI в. вече Балканите се превръщат в транзитно преминавана територия, а Ориентът – в често бойно поле за западните воители.

Най-важният кръстоносен поход за нашето изследване е Четвъртият, който се отклонява заради венецианските стремежи към Византия и се насочва към Константинопол. През 1198 г. на Апостолическия престол се възкачва амбициозният папа Инокентий III, който, за да консолидира своята власт, решава да обяви нов кръстоносен поход за освобождението на Йерусалим. С цел да избегнат Балканския п-в, труднопроходимата Мала Азия и да изненадат арабите, рицарите решават да направят десант в Египет. Но това би нанесло вреди на венецианската търговия, а без флота на Венеция кръстоносците няма как да извършат десанта. В този момент на историческата сцена се

появява дождът Енрико Дандоло, който успява да отклони похода. Тъй като рицарите няма с какво да платят договорената сума за превозването си с венециански кораби до Египет, те потеглят по избора от него маршрут и в крайна сметка, към Константинопол.

Дванадесети век е турбулентен за властта на Източната римска империя. Прогоненият Алексий IV привиква рицарите на помощ, обещавайки, че ще им плати дълга към венецианците, но след като не успява да им изплати обещаното, отношенията им се развалят. През 1201 г. кръстоносците и венецианецът организират среща, на която решават как да си разделят териториите на Византия, след като ги завладеят и кой ще е следващият император. На 13 април 1204 г. рицарите превземат града. На мястото на Византия ще изгрее за кратко Латинската империя – Латинска Романия, както рицарите наричат земите на Византия. Това ще доведе до трайно установяване на западния елемент на Балканите в следващите няколко века. След падането на Константинопол вратите към Балканите са отворени от Латинската империя, което довежда до преселването на голям човешки ресурс от Запада, като преселниците избират най-често континентална Гърция и Пелопонес, където латинската власт е по-силна (**Матанов, 2005**, стр. 219-226) (изобр. 6).

На Балканите се установяват три големи латински държави – Солунското кралство, Ахейското княжество и Атинското херцогство. Солунското кралство издържа най-малко, въпреки големия си териториален растеж. То покорява земи от Северна Гърция до Пелопонес и остров Евбея (Негропонте), който скоро след това преминава в териториите на Венецианска Романия. След загубата на кръстоносците при Адрианопол (1205 г.) цар Калоян се отправя към Солун. Когато владетелят на Солунското кралство научава за българското нападение, поема към столицата си, но близо до крепостта Месинопол попада на засада – главата му е отсечена и изпратена на цар Калоян. Това довежда до бавното разложение на държавата му, която през 1228 г. е официално заличена от Теодор Комнин (**Матанов, 2005**, стр. 225).

Атинското херцогство е създадено през 1204 г. и просъществува до 1458 г. През херцогството преминават наварци, каталани и други наемници от западни народности – то е една от най-активните за времето си латински държави (**Матанов, 2005**, стр. 229-300).

Ахейско княжество (1205-1430) се отличава с икономическа и военна стабилност. Територията му обхваща почти цял Пелопонес.

В Егейско море се установяват оръжейни пазари, които са жизнено важни за поддържането на влиянието и властта на кръстоносците. Находки от подобен тип дейност са намерени при разкопки на крепостта в Халкис – важен венециански център. Открити са парчета от италианска пластинчата броня и други образци на защитно облекло. Предполага се, че са били включени няколко производствени работилници от различни области от Италия. Най-близката област според проучването е Ломбардия. Следователно стотиците брони, открити в Халкис, представляват ценно доказателство за документиране на източния средиземноморски пазар на оръжия.

Освен изградените морски пазари на оръжие, за континентален пример може да дадем Сръбското кралство, което чрез пет големи поръчки между 1341 и 1349 г. внася през Венеция 1700 брони тип „кораца“ и впечатляващ брой друго защитно въоръжение. Това превъоръжаване води до промяна в ударното ядро на сръбската армия – появата на многобройна тежка кавалерия, съставена в по-голямата си част от западноевропейски наемници (**Рабовянов, Петрунов, 2021**, стр. 312). Запазен е археологически паметник на дръжка от меч на испански наемник, най-вероятно от каталанските части, които побеждават българите в битката при Велбъжд (1330 г.). В изследването на Йордан Николов и Константин Захариев „Въоръжение и снаряжение на българския елит от XIV в.“ (**Николов, Захариев, 2014**) от направените справки¹ и откритите документи за периода 1329–1349 г. най-отличително е следното:

Бройки	Видове
Ок. 1300	Пластинчати брони
Ок. 800	Barbute
Ок. 400	Bascinet
Ок. 250	наколеници
Ок. 250	Пълни комплекти броня
Ок. 50	Kettle hat

¹ Авторите цитират и две югославски изследвания – Petrovic Durdica „Dubrovacko oruzje“, Beograd, Vojni muzej (1976) и Gavro A. Skrivanic „Oruzje u srednjovekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovniku“, SAN, Beograd (1957) (**Николов, Захариев, 2014**).

Тези процеси по обмен на западно оръжие се засилват през XIV век – латинските държави, които се задържат в района, постоянно влизат в сблъсъци и вътрешни конфликти, в района на Черно море се разразява активна борба между Генуа и Венеция, а Венеция води активна отбранителна политика срещу идващите селджукски турци (**Матанов, 2005**, стр. 331). Западното оръжие спомага за проливането на кръв почти на всяко балканско крайбрежие.

Освен появата на държави, проводници на западно влияние, или изградена от тях оръжейна търговска мрежа, друг елемент, който потенциално може да донесе или пренесе западното оръжие, са наемниците от XIV в. Каталански, италиански, германски и други дружини се бият по бойните полета на Западна Европа. Балканите не остават по-назад. Латинските държави в Южна Гърция ползват услугите на подобни наемници. Пример за това е пристигането на наварската дружина в Пелопонес, извикана от великия магистър на хоспиталиерите. Византия, която не може да организира силен отпор срещу османските турци и техните бейлици, повиква на помощ западни наемнически части – каталанската дружина е такъв пример, повикана е от Андроник II Палеолог (**Матанов, 2005**, стр. 377).

За да видим примерно разпространение на оръжие със западен характер на Балканите, ще разгледаме това на арбалета. За ползване на арбалет са нужни инженерни и технически знания за направата му, като оръжието е предназначено за защита и атака на защитни укрепления (**Матанов, 2005**, стр. 379). Арбалетът е нетипичен за византийската армия и се свързва със западните войски. Най-ранното свидетелство за прототип на арбалет на Балканите имаме от Скопие – датирано е около 1085 г., когато градът попада в ръцете на норманския благородник Боемунд Тарентски. То предшества Анна Комнина в „Алексиада“ (**Божински, 2013**, стр. 87). Оръжието масово навлиза в Западните Балкани, в Далмация и Унгария. В крепостта Добор в Босна са открити върхове на стрели от края на XIV – средата на XV в., като те са само арбалетни, което говори за по-масово използване. А на изток оръжието е внесено от генуезците на Крим, откъдето имаме находки. Кантакузин го нарича „латински лък“. В съседна Сърбия има свидетелства за употребата на арбалет от Рашката крепост. Открити са върхове за арбалетни стрели (10% от всички), два ореха и кука за натягане от края на XII до началото на четвъртото десетилетие на XIII в. Стенописите от 1316-1324 г. в черквата „Св. Димитър“ в Печ също показват арбалет. И латинските държави в Южна Гърция са източник на новото оръжие. В селището Панактон, което е било населено от XIV до XV в., са намерени 26 арбалетни стрели. Във византийските извори се среща названието „цангра“ или „цагра“ (τζάγρα). В сръбските документи от XIV – XV в. е наричан „самострел“ (**Рабовянов, 2010**, стр. 563).

След Четвъртия кръстоносен поход Балканите са изключително гореща точка и контактна зона на различни интереси. Освен чрез кръстоносците, западно влияние навлиза и през Сърбия и Унгария, които са постоянни съперници на България. Както се вижда, оръжейната търговия не познава граници и балканските държави често се възползват от опитните западни оръжейници. Обобщено, тук се срещат източните и западните оръжия. Небезизвестната куманска конница, руски наемнически отряди, татарски наемни части, алани, по-късно и селджуци, каталани, наварци и др. воюват на Балканския полуостров под един или друг флаг. Това дава изключително голямо разнообразие при въоръжението на местните феодали.

Оръжието прониква по два начина – война и търговия. По отношение на войната трябва да се отбележат кръстоносните походи, които оставят трайна следа по българските земи. За българските контакти със западните воители типичен пример са активните преговори с германския император Фридрих Барбароса за обща военна операция срещу Византия. През XIII в. други държави, воюващи с България, са Унгария и Сърбия. Освен западно въоръжение, те ползват и много наемници – каталани и германци. През XIV в. българските земи стават още по-разгорещена точка на конфликти, в които се включват и западни войници – унгарската окупация през 1365 г., походът на граф Амадей Савойски по черноморския бряг през 1366 г., конфликтът на деспот Иванко с Генуа (1373-1387 г.), кръстоносният поход от 1396 г., воден от император Сигизмунд.

Първият случай, който ще разгледаме, е оръжието да се придобие като плячка или трофей след военна кампания. Едно от най-важните събития за този период е битката при Адрианопол през 1205 г. (**Матанов, 2005**, стр. 171). Тук Жофроа дьо Вилардуен, френски рицар и свидетел на събитията, отбелязва, че след поражението на латинците, куманските съюзници на българите се радвали много на западните бойни коне на убитите рицари, които останали в кумански ръце. В книгата си „Забравеното Средновековие“ Пламен Павлов отбелязва и нещо друго – археологическо откритие в Лукоморието. В гроб на кумански военначалник, участвал в кампаниите на Калоян, са намерени западни предмети, явно плячка. Анри дьо Валансиен отбелязва, че са ползвани бохемските копия от българските войски през 1208 г. Всички тези кампании показват, че един от пътищата на западното „желязо“ е трофейното оръжие или по-просто казано плячката, както се вижда в случая с битката при Адрианопол (**Павлов, 2019**, стр. 183).

Другият канал за проникването на западните тенденции са наемниците. Както видяхме, те активно са ползвани на Балканите от латинските държави в Южна Гърция, Византия и Сърбия. Този обръч от държави около България ни подсказва, че сигурно западните воители са били част и от редовете на българската войска. Според д-р Александър Стоянов българската държава ползва основно наемници с номадски характер от Изток – татари, алани, кумани, контингенти руски наемници от Волиния, власи и др. Пак според него отсъствието на западни наемници в България най-вероятно е породено от прекия контрол на пазарите за този тип военни части от Византия, невъзможността те да бъдат транспортирани, както и вече намаляващите финанси на България (Стоянов, 2014). Но според Пламен Павлов, имайки предвид, че точно Византия създава военен корпус Латинон със западни рицари, едва ли България е останала по-назад и не е потърсила подобни умели бойци. След гибелта на Латинската империя вероятно част от военния ѝ потенциал се е насочил към България. Историята ни пази следните спомени за наемници – унгарецът Инас, вероятно участвал със свой отряд в редовете на Михаил III Шишман, и Мартин, началник на тежковъоръжената кавалерия при Теодор Светослав, както отбелязва Константин Иречек (Павлов, 2019, стр. 184).

След като разгледахме военните пътища, ще обърнем внимание на втория метод – търговия и културен обмен. В това отношение е важна ролята на българската търговия с Венеция и Генуа през Черно море, а с Дубровник по суша. Главен експорт на тези държави е оръжието. Италианското оръжие, както се видя по-горе, е купувано и от Сърбия, което кара Стефан Душан да забрани търговията с други страни, в които влиза и България. В онлайн статията „Въоръжение и снаряжение на българския елит от XIV в.“ се отбелязва следното сведение от късносредновековната венецианска хроника „Cronaca Carrarese“:

„В земята унгарска имало голямо сражение между Негово величество крал Людовико (Лайош) и Радано – княз от/на България, схизматик. На всяка една от страните имало по 40 000 души и имало голямо избиване на християни и схизматици, а кралят почти изгубил от схизматиците и причината била, че схизматиците закупили 10 000 рицарски брони от нашето господарство и почти погубили крал Людовико. Но Божията помощ внезапно дошла и схизматиците изгубили битката и мнозина били убити или взети в плен. И за тази победа кралят на Унгария писа на господаря на Падуа, защото беше сигурен, че той щеше да се радва много на тези победи. Писмото, което той е написал, е тук, в четвъртия екземпляр“ (Николов, Захариев, 2014).

Този извор ни представя колосална оръжейна поръчка от българите.

По отношение влиянието на културния обмен и развитие, важно е да отбележим развитието на рударското дело по българските земи. Пристигат саксонски рудари, които възобновяват рудните залежи край Чипровци, около Етрополе и Кратово. Подемът на занаятчийството също допринася за производството на западно оръжие. Като заключение можем да кажем следното – благодарение на контактите с търговци, моряци и наемници България не е изолирана от военната търговия със Запада (**Rabovyanov, Dimitrov, 2017**, стр. 50). Археологията ни дава следните сведения за арбалета: върхове са намирани при Червенската цитадела, Шуменската крепост, Мезек, Търново и др. В изследването си за използването на арбалета по българските земи доц. Деян Рабовянов дава много важна информация – при разкопки близо до цитаделата на Царевец са намерени няколко върха за арбалетни стрели, части от спусков механизъм и кука за натягане на арбалет. Арбалетът е описан в единствения, макар и късен, домашен извор „Българската анонимна хроника“ от XV в. При описанието на първата турска обсада на Константинопол се посочва, че франките стрелят с „цагри“ и „ломбарди“: „...стреляха със своите самострели и цагри“. Затова е много вероятно българите да са използвали за название на арбалета както славянското „самострел“, така и заетата от византийците дума „цагра“ (чангра). Трябва да се посочи, че поради своите качества арбалетът е типично оръжие за наемнически формирования и опълчение. Предимството е сравнително лесното обучение в стрелбата с арбалет и по-малките физически изисквания към стрелеца в сравнение със стрелбата с лък. Това обяснява широката му популярност сред градските милиции и в някои селски райони. Според доц. Рабовянов, откриването на свидетелства за арбалета в градската среда на Царевец позволява да се изкаже следната хипотеза – има евентуален зачатък в създаването на гражданска милиция, която да помага в защитата на града. Друг вариант за защита на града е наемането на западни стрелци, които да са част от отбранителните сили (**Рабовянов, 2010**, стр. 564).

До нас са достигнали както археологически образци, така и рисунки и част от стенописи на западноевропейския меч. Изображение, което ще разгледаме по-подробно, е от Четвороевангелие на цар Иван Александър. В изследването си „Воините и въоръжението в миниатюри от Лондонското четвороевангелие“ проф. д-р Ивелин Иванов обяснява, че тенденция при мечовете в средата на XIV в. е преминаване към клиновидна форма и заострен връх на острието, което е логично следствие от подобряването на защитното въоръжение и от масовото въвеждане на ковани елементи на броня, поставяни над ризницата. Такъв нарисуван образец имаме на Fol. 212 v. в Четвороевангелие (**Иванов,**

2019, стр. 8). Археологически образци от този тип мечове са намерени в Североизточна България и са част от колекцията на НИМ с инв. No 33851/1 и 33851/3 (Кънев, 2017, стр. 19).

След като разгледахме по-изразените примери за оръжия, които идват от Западна Европа, нека обърнем внимание и на защитното облекло. За да видим какви типове брони е имало в България, ще ползваме както археологически паметници, открити при разкопки, така и стенописи в църквите от XIII – XIV в., в които художниците изобразяват светци в доспехи, показващи тогавашните военни тенденции, което остава ценно свидетелство. Ще се опрем и на илюстрации в различни книги от периода.

При описване на западното защитно облекло, използвано в България, ще започнем отгоре-надолу – с шлемовете. Първият шлем, на който ще обърнем внимание, е kettle helmet. За жалост, в България за периода XIII – XIV в. са запазени само илюстративни материали. Имаме един запазен материален образец, който вероятно е бил част от снаряжението на воин, участвал в похода на Владислав III, но тъй като е попаднал в Българските земи след окончателното падане под османска власт, няма да му отделим внимание. Цялостно kettle helmet се е запечатал в стенописния канон за представа за шлем. Тук на помощ идват изображенията от Драгалевския манастир, където Св. Меркурий е изобразен със стилизиран kettle helmet, (изобр. 8) и от манастира „Св. Прокопий“ (изобр. 9) в Лесново, където виждаме подобен стилизиран шлем върху Архангел Михаил (Божиноски, 2013, стр. 188). Освен запазен в канона, друго място, в което Ивелин Иванов е открил подобна рисунка, е в Четвороевангелие на цар Иван Александър (fol. 200r) (изобр. 10) (Иванов, 2019, стр. 9). Не е чудно, че този шлем се е запазил, както го описахме в началото на изследването – той е удобен за носене от пехотата и лесно изработваем, а имайки предвид, че България преживява няколко сериозни кризи, този шлем би бил изключително улеснение за армията ѝ. Шлем от типа Bascinet (изобр. 11), който има запазен археологически паметник, случайно открит в района на м. Узана в Стара планина. Вероятно шлемът е бил носен от царския елит. Друг важен елемент от защитата за лицето е забралото, като то също е намерило своето място в стенописния канон. Имаме запазени изображения, които са стилизирани канонично от манастир „Високи Дечани“ и манастир „Св. Арахангел Михаил“ (изобр. 12). Единият образец на забрало е намерен в района на Кърджали (изобр. 13), като в унгарската хроника „Пиктум“ (изобр. 14) откриваме запазено стилизирано изображение, много подобно на това забрало. Другият археологически паметник е от Велико Търново, където имаме запазен образец на забрало от типа „кучешка муцуна“ (на немски hansgugel), който се отличава със заострения си връх

(изобр. 15). По своите характеристики забралото от Велико Търново стои най-близо до шлем, съхраняван в Германския исторически музей в Берлин, датиран ок. 1390 г. Подобен тип забрало е открито при разкопки в Халкис, Гърция, като шлемът от Гърция е изработен в Италия ок. 1400 г. (**Николов, Захариев, 2014**). Тъй като за търновското забрало липсва информация как е стигнало до колекцията на музея, това затруднява обяснението и за попадането му в България. Хронологически най-близък е кръстоносният поход от 1396 г., от който може да е останал по нашите земи. По-склонни сме да смятаме, че предметът е попаднал в България по други пътища – военен трофей или чрез внос на оръжие, подобно на Сърбия. Имайки предвид случая от Халкис, вероятно е ползван от някой висш аристократ в последните отпори срещу османските турци.

След като разгледахме шлемовете, идва ред на доспехите, предпазващи тялото. В България имаме много запазени елементи от пластинчатата броня, като те са откривани в Царевец, Никопол, Лютица, Русокастро и Храстово (**Рабовянов, Петрунов, 2021**, стр. 311). По запазените метални пластини има следи от тъкан по лицевата и тилната страна. Някои пластини ясно показват, че са били прикрепени върху текстилна основа и покрити с плат, което е типично за вида нагръдници от този тип (**Рабованяв, Найденов, 2014**, стр. 620). От археологическите разкопки се вижда, че тези брони са съхранявани в крепостите, което говори, че са били ползвани от най-високите български ешелони. Пример за този тип съхранение може да се види в Царевец, където бронята е открита в помещение, долепено до югоизточната стена на крепостта. Заедно с нея са намерени и каменни топки – снаряди за метателни машини, и други железни предмети, което свидетелства, че най-вероятно става въпрос за склад за оръжие. Най-близък аналог до българския случай са находките от масовия гроб при Висби на о. Готланд. Елементите от брони, намерени в Никопол и Царевец, също са близки до тези от Халкистр. Както бе споменато, Халкис е център, който явно е бил важен за оръжейната търговия. Тази близост между находките от България и Гърция показва, че стоките от латинските оръжейни пазари в Егейско море са достигали до Второто българско царство (**Рабовянов, Димитров, 2010**, стр. 170).

Относно защитата на ръцете трябва да споменем стилизирана рисунка на бойна ръкавица, наподобяваща по изработка пластинчат доспех от фреска от Марковия манастир, Македония (изобр. 16).

Последният тип защитно облекло, което ще разгледаме, е за краката, като в България имаме само един запазен археологически паметник – т. нар *chausse*, или халчест чорап, който произхожда от Брацигово, Пловдивско (изобр. 17). Тази защита за краката е изработена от метални халки. „Чорапът“

може да бъде само приблизително датиран и поставен в периода XIII – първата половина на XIV в. Като художествен паметник може да ползваме пак една стилизирана рисунка на кована броня за крака от Марковския манастир (изобр. 18).

В допълнение бих искал да покажа схематична рисунка, която ще добавим към илюстративния материал – част от монографията на Николай Овчаров „Проучвания върху Средновековието и новата история на Вардарска Македония“ (1994). Там виждаме рисунка на рицар, който носи пластинчатата броня, докато в ръката си държи голям перест шлем (изобр. 19) (Овчаров, 1994, стр. 30).

Второто българско царство е важен културен и военен фактор и със сигурност се е възползвало от всяко едно предимство, което имат неговите съседи – било то наемници, оръжия, защитно облекло и пр. Следователно са се търсили начини за закупуването, пленяването или изработването на западен тип снаряжение и въоръжение. След целия преглед на исторически събития, факти, археологически и художествени паметници можем да направим следния извод: в българската средновековна армия са проникнали западните тенденции и в някои аспекти тя не се е различавала от западните. Намерените находки в България показват ясно, че българските воители не са носили само плетена ризница и коничен шлем.

Археологическите паметници в два центъра, свързани с централната власт, показват образци на западно снаряжение и въоръжение, които се доближават до други намерени на Балканите (Халкис, Евбея). Това доказва следните предположения: Първо, че латинските оръжейни пазари в Егейско море са достигали до Второто българско царство. Второ, че българските боляри, като част от елитната тежка кавалерия, са ползвали западно оръжие. Използваният аргумент, че балканският климат не позволява този тип „тежки доспехи“, се опровергава от находките от Халкис. Също така българската историография погрешно схваща западното защитно облекло за неудобно, поради неговата тежест и трудното движение с него.

Като заключение може да се каже следното – българската войска се развива активно през XIII в., а през XIV в., въпреки че българската държава започва бавно да запада, армията ѝ продължава да търси начини за подобрения, включително и чрез тенденциите, които описахме.

Цитирана литература:

Божиноски, Гл. (2013) *Ръчно метателно оръжие от XIII и XIV век на територията на Република Македония*. изд. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. ISBN 9789543226245

Военна история (2007) *История на българите V*. изд. София: Труд. ISBN 9789545287527

Димитров, Ст. (2003) Западноевропейски шлем от Великотърновския археологически музей. В: *Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов*, стр. 299-308. изд. Велико Търново: Регионален исторически музей. ISBN 954-427-536-3

Димитров, Ст., Хрисимов, Н. (2007) Една реликва от паметната битка на народите край Варна (10 ноември 1444 г.). В: *Известия на народния музей Варна, XLII (LVII) 2006*, стр. 84-95. изд. Варна: Зограф. ISSN: 3033-0491

Иванов, Ив. (2019) Войните и въоръжението в миниатюри от Лондонското четвроевангелие. В: *Търновската книжовна школа – пространства на паметта*, 11, стр. 489-504. изд. Велико Търново: Великотърновски университет „Св.св. Кирил и Методий“: ФАБЕР. ISBN 978-619-208-181-2. [DOI: https://doi.org/10.54664/BOSB7094](https://doi.org/10.54664/BOSB7094)

Кънев, Ив. (2017) *Колекция средновековно въоръжение VII – XVII в.* изд. София: Чудомира ЕООД, ISBN 9786199085301

Николов, Йо., Захариев, К. (2014) *Въоръжение и снаряжение на българския елит от XIV в.* Достъпен от: <https://terrazagora.blogspot.com/2014/08/> (прегледан: 20.04.2024)

Овчаров, Н. (1994) *Проучвания върху Средновековието и по-новата история на Вардарска Македония*. изд. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. ISBN 9540701341, 9789540701349

Павлов, Пл. (2019) *Забравеното Средновековие*. изд. София: Българска история. ISBN 9786197688320

Рабовянов, Д. (2010) За употребата на арбалета в Средновековна България. Във: *Великотърновският университет „Св. св. Кирил и Методий“ и българската археология*. 1. стр. 561-570. изд. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“. ISBN 978-954-524-743-9

Рабовянов, Д., Димитров, Ст. (2010) Средновековното защитно въоръжение от царския дворец в Търновград. В: *Археология (1-2)*, стр. 77-89. изд. София: БАН. ISSN 0324-1203

Рабовянов, Д., Найденов, Вл. (2014) Средновековна броня от разкопките на Никополската крепост. В: *България в световното културно наследство*. стр. 619-637. изд. Шумен. ISBN 978- 954-577-869-8.

Рабовянов, Д., Петрунов, Ф. (2021) Елемент от пластинчата броня от средновековния град Лютица. В: *Лютица Известия на националния исторически музей том XXXV*, стр. 297-314. изд. София: Уникарт. ISSN 1311-5219

Стоянов, Ал. *Наемниците на Второто българско царство*. Достъпен от: <https://bulgarianhistory.org/naemnitsi-vtoro-bulgarsko-tsarstvo/> (посетен: 20 април 2024 г.).

Bérard, Emilie, Carò, Federico, Dillmann, Philippe. *War and commercial exchanges in the late medieval Aegean: Investigating the metal provenance of the Chalcis Hoard*. Достъпен от: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S2352409X24000932> (Прегледан: 20.04.2024).

Cervelliere. Достъпен от: <https://en.wikipedia.org/wiki/Cervelliere> (Прегледан: 20.04.2024).

Edge, D., Paddock, J. (1993) *Arms & Armor of the Medieval Knight: An Illustrated History of Weaponry in the Middle Ages*. New York: Crescent. ISBN-10: 0517103192, ISBN-13: 978-0517103197

If armor developed faster in Europe during the Middle Ages, full-body plate armor popularized knights in the early 13th century. How influential is it to history? Достъпен от: <https://www.quora.com/If-armor-developed-faster-in-Europe-during-the-Middle-Ages-full-body-plate-armor-popularized-knights-in-the-early-13th-century-How-influential-is-it-to-history?> (Прегледан: 20.04.2024).

Kettle hat Достъпен от: https://en.wikipedia.org/wiki/Kettle_hat (Прегледан: 20.04.2024).

Latin Empire Достъпен от: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:LatinEmpire-fr.png> (Прегледан: 20.04.2024).

People of Color in European Art History Достъпен от: <https://medievalpoc.tumblr.com/post/141491176022/im-still-outside-though-cos-on-the-left-pillar> (Прегледан: 20.04.2024).

Rabovyanov, D., Dimitrov St. (2017) Western European Armour from Bulgaria. *Acta Militaria Mediaevalia*, 13. Kraków – Sanok – Wrocław 2017, pp. 37-53.

Транслитерирана литература / Transliterated literature:

Bozhinoski, Gl. (2013) Rachno metatелno orazhie ot XIII i XIV vek na teritoriyata na Republika Makedonia. izd. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“. ISBN 9789543226245

Voenna istoria (2007) Istorija na balgarite V. izd. Sofia: Trud. ISBN 9789545287527

Dimitrov, St. (2003) Zapadnoevropeyski shlem ot Velikotarnovskia arheologicheski muzey. Yubileen sbornik v chest na prof. Yordan Yordanov, s. 299-308. izd. Veliko Tarnovo: Regionalen istoricheski muzey. ISBN 954-427-536-3

Dimitrov, St., Hrisimov, N. (2007) Edna relikva ot pametnata bitka na narodite kray Varna (10 noemvri 1444 r.). Izvestia na narodnia muzey Varna, XLII (LVII) 2006, s. 84-95. izd. Varna: Zograf. ISSN: 3033-0491

Ivanov, Iv. (2019) Voynite i vaorazhenieto v miniatyuri ot Londonskoto chetveroevangelie. Tarnovskata knizhovna shkola – prostranstva na pametta, 11, s. 489-504. izd. Veliko Tarnovo: Velikotarnovski universitet „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, FABER. ISBN 978-619-208-181-2. DOI: <https://doi.org/10.54664/BOSB7094>

Kanev, Iv. (2017) Kolektsia srednovekovno vaorazhenie VII – XVII v. izd. Sofia: Chudomira EOOD, ISBN 9786199085301

Nikolov, Yo., Zahariev, K. (2014) Vaorazhenie i snaryazhenie na balgarskia elit ot XIVv. Dostapen ot: <https://terrazagora.blogspot.com/2014/08/> (Pregledan: 20 april 2024 g.)

Ovcharov, N. (1994) Prouchvania varhu Srednovekovieto i po-novata istorija na Vardarska Makedonia. izd. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“. ISBN 9540701341, 9789540701349

Pavlov, Pl. (2019) Zabravenoto Srednovekovie. izd. Sofia: Balgarska istoria. ISBN 9786197688320

Rabovyanov, D. (2010) Za upotrebata na arbaleta v Srednovekovna Bulgaria. Velikotarnovskiyat universitet „Sv. sv. Kiril i Metodiy“ i balgarskata arheologia. 1. s. 561-570. izd. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. ISBN 978-954-524-743-9

Rabovyanov, D., Dimitrov, St. (2010) Srednovekovното zashtitno vaorazhenie ot tsarskia dvorets v Tarnovgrad. Arheologia (1-2), s. 77-89. izd. Sofia: BAN. ISSN 0324-1203

Rabovyanov, D., Naydenov, Vl. (2014) Srednovekovna bronja ot razkopkite na Nikopolskata krepost. Bulgaria v svetovното kulturno nasledstvo. s. 619-637. izd. Shumen. ISBN 978- 954-577-869-8.

Терени (11) 2026 (1)

Rabovyanov, D., Petrunov, F. (2021) Element ot plastinchata bronya ot srednovekovnia grad Lyutitsa. Lyutitsa Izvestia na natsionalnia istoricheski muzey tom HHHV, s. 297-314. izd. Sofia: Unikart. ISSN 1311-5219

Stoyanov, Al. Naemnitsite na Vtoroto balgarsko tsarstvo. Dostapen ot: <https://bulgarianhistory.org/naemnitsi-vtoro-bulgarsko-tsarstvo/> (Pregledan:20 april 2024 g.).

ПРИЛОЖЕНИЯ

(изобр. 1) Възстановка на рицар с показани различни образци шлемове и оръжия от XIII в. (<https://www.quora.com/If-armor-developed-faster-in-Europe-during-the-Middle-Ages-full-body-plate-armor-popularized-knights-in-the-early-13th-century-How-influent-is-it-to-history>)

(Изобр. 2) Шлем тип servelliere

<https://en.wikipedia.org/wiki/Cervelliere>

(изобр. 3) Шлем тип kettle helmet, XIV в.

https://en.wikipedia.org/wiki/Kettle_hat

FIG. 15. ARMOR AND ARMS OF 1370, DRAWN FROM SPECIMENS FROM CHAMBER C OBJECTS ABOUT ONE THIRD NATURAL SIZE EXCEPT HELMETS (100% ARROWS) AND CROSSBOW (50% FULL)

(изобр. 4) Изображения на находките от археологическите разкопки на крепостта Монтфорт.

https://www.facebook.com/photo.php?fbid=689977633228895&id=100066499938265&set=a.325936446299684&locale=fi_FI

(изобр. 5) Статуя на Св. Маврикий, катедралата в Магдебург.

<https://medievalpoc.tumblr.com/post/141491176022/im-still-outside-though-cos-on-the-left-pillar>

(Изобр. 6.)

Карта на Балканите XIIIв.

<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:LatinEmpire-fr.png>

(изобр. 7) Български воин изобразен върху съд, съкровището от Наг Сент Миклош .

<https://offnews.bg/kultura/zlatnoto-sakrovishte-ot-nag-sent-miklosh-v-balgaria-prez-april-646163.html>.

(изобр. 8) Стилизиран kettle helmet, Лондонско четвроевангелие (Иванов, 2019, стр. 8).

(изобр. 9) Св. Меркурий, манастир „Св. Архангел Михаил“, Лесново след 1347 г. (Божиноски, 2013, стр. 188).

(изобр. 11) Базинет, намерен до Кюстендил (Николов, Захариев 2014).

(изобр 12.) Забрало, Дечански манастир (Николов, Захариев, 2014).

Захариев 2014).

(избор. 13) Забрало, открито край Кърджали (Николов,

Захариев 2014).

(изобр. 14) Хроника Пиктум, в ляво се вижда забрало, подобно на кърджалийското (Николов, Захариев, 2014).

(изобр.15) Забрало тип "кучешки череп", Търновски музей (Николов, Захариев, 2014).

(изобр. 16) Пластинчат доспех от фреска от Марковия манастир, Македония (Николов, Захариев, 2014).

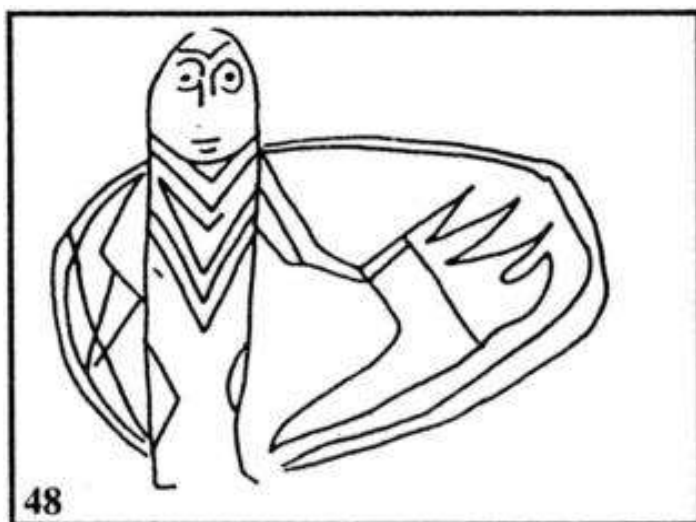
(изобр. 17) Халчест чорап, Брацигово (Николов, Захариев, 2014)

(изобр .18) Ковани защиты за крака, Марков манастир, Македонија
(Николов, Захариев, 2014).

(изобр. 19) Рисунка на рицар, който носи пластинчатата броня, докато в ръката си държи голям перест шлем
(Овчаров, 1994, стр. 30).

INNOVATIONS IN LATE MEDIEVAL BULGARIAN WEAPONS AND EQUIPMENT OF A WESTERN CHARACTER

Bachelor student HRISTO YOTSOV

Sofia University "St. Kliment Ohridski",

Faculty of History, program "History and Geopolitics of the Balkans"

15 Tsar Osvoboditel Blvd., 1504 Sofia, Bulgaria

hyotsov@uni.sofia

<https://orcid.org/0009-0009-6809-8976>

<https://doi.org/10.60053/TER.2026.11.334-361>

Abstract: The object of the study are the western trends that entered Bulgarian armaments and equipment in the period XIII-XIV centuries. We will try to trace their way to the Balkans and how they penetrated into Bulgaria. This work sets itself the goal of overcoming the ossified idea of the Bulgarian warrior, who until the end of the Second Bulgarian State wore only a chainmail and a conical helmet, and the author will present different types of finds that show the Bulgarian military work in a completely different light. For Western Europe, the period XIII-XIV c. was extremely dynamic as a result of the Crusades and the change of warfare on the continent. After it was clearly seen that the feudal system was not suitable for long offensive military campaigns, mercenary armies began to be used massively, which contributed to the improvement of the equipment of the infantry and turning it into an equal opponent of the heavy cavalry. The Balkans in this period opened up due to the Crusades and in the next few centuries were again an active battlefield where different types of weapons were used. This leads to new military markets for equipment and armaments. Mercenaries began to come from the West to serve the Latin states, Byzantium, Serbia and possibly Bulgaria. After looking at the western development of military affairs, we will also pay attention to the routes of the European "iron" to the Balkans and Bulgaria. For the creation of this work, in addition to archaeological monuments, we will also use frescoes from churches and monasteries from the 13th and 14th centuries, some stylized drawings from the medieval scriptoria in Macedonia, as well as from the Four Gospels of Tsar Ivan Alexander. Medieval authors used contemporary trends in clothing and weaponry to depict saints or scenes from the Bible. The last twenty years have been extremely fruitful for Bulgarian archeology in terms of armaments and equipment. Unfortunately, there are still no comprehensive monographs focused only on the protective clothing and armaments of the Second Bulgarian Empire.

Keywords: gear, trends, weapons, mercenaries, army